

EEN BEMINDE (UITGEVER) OM DER VADEREN WIL

EEN MESSIASBELIJDENDE JOOD DIE UITGEVER WAS EN KERKTE BIJ DS. J.P. PAAUWE

H. Koopman

Aanleiding

Sommige boeken hebben een bijzonder verhaal. Dat geldt zeker voor de heruitgave van Willem Teellincks *Het nieuwe Jeruzalem, vertoond in eene samenspraak, tusschen Christus en Maria, zittende aan Zijne voeten; waarbij gevoegd is: Paulus' klacht over zijn natuurlijke verdorvenheid, met het middel om van de macht derzelve verlost te worden* uit 1929, die in mijn boekenkast te vinden is. Ik verwierf dit boek uit de nalatenschap van Marie Schot, die in het stadje Tholen op het gelijknamige eiland woonde. Het opmerkelijke is niet deze heruitgave op zich. Wel bijzonder is de persoon van de uitgever: Eliäzer van Praag. Niet alleen kende Van Praags leven curieuze wendingen, ook kruiste zijn leven op een bijzonder moment dat van mijn familie. Omdat Van Praag van joodse komaf was, raakte hij in mijn familie bekend als de "bekeerde Jood Van Praag". De volgende vragen komen dan al snel boven. Wie was deze Eliäzer van Praag? Hoe verliep zijn bekering? Hoe kwam hij er toe zich toe te leggen op het uitgeven van piëtistica? En hoe kwam het bovengenoemde boek in de boekenkast van Marie Schot?

W.J. op 't Hof, met wie ik sprak over Van Praags bovengenoemde heruitgave, stimuleerde mij om Van Praags bijzondere levensloop op schrift te stellen. Achtergrond voor dit verzoek was ook dat het onderzoek naar uitgevers die na 1800 werken van nadere reformatoren en gereformeerde piëtisten hebben herdrukt, nog in de kinderschoenen staat.

Dit artikel beoogt niet meer dan een aanzet tot Van Praags biografie te geven. Aangezien Van Praag zelf een levensbeschrijving heeft opgesteld onder de titel *Ervaringen van een Israëliet voor en tijdens de oorlog* zijn de belangrijkste feiten van zijn leven en werken bekend.¹ Ik vul ze aan met *oral history*, verhalen die in mijn familie circuleren.

De familie Van Praag.

De Joodse familie Van Praag is afkomstig uit Amsterdam. Daar werden rond 1770 Meijer Abraham van Praag en zijn vrouw Betje Vos geboren. Zij stierven er vóór 1819. Hun zoon Marcus Meijer zag het levenslicht omstreeks 1795 en stierf vóór 1843. Van beroep was hij venter en kruier. Hij trouwde in 1819 te Amsterdam met Schoontje Mozes Pronk, die rond 1797 was geboren. Hun zoon Samuel Marcus van Praag werd in 1828 geboren en stierf in 1883. Hij trouwde in 1855 met Klaartje Aandacht, die omstreeks 1833 te Amsterdam was geboren. In 1879 werd in Amsterdam hun zoon Eliäzer geboren: de hoofdpersoon van dit verhaal.

¹ E. van Praag, *Ervaringen van een Israëliet voor en tijdens de oorlog*, Urk 1980. Dit is een heruitgave door de uitgeverij De Vuurtoren op Urk. De originele uitgave bezit ik niet.

Eliäzer van Praag was de jongste van een gezin van tien kinderen. Zijn vader stierf toen hij vier jaar was. Eliäzer kreeg een traditionele joodse opvoeding en bezocht van zijn zesde tot zijn veertiende jaar de bijzondere school 'Talmud Thora'. Hij was een ijverige leerling die, vooral toen hij op zijn dertiende jaar eenmaal 'zoon der wet' was geworden, nauwgezet probeerde te leven volgens die wet en de instellingen der ouden, neergelegd in de Joodse Talmud. Toen hij 14 jaar was, leerde hij diamantslijpen. Als opgroeiende jongeling, kritischer geworden, ging hij twijfelen. Hij merkte dat de wet en de vele inzettingen toch niet gehouden werden en ook niet gehouden *konden* worden. Toen bekoelde zijn ijver en verwaterde wat hij voor zijn geloof gehouden had. Hij liet tenslotte alles los en bekommerde zich om God noch Zijn gebod. Toch bleef diep in zijn hart de onvrede leven. Soms drong het ineens tot hem door: als ik nu sterf dan ben ik verloren!

Hij trouwde op 23 november 1898, op negentienjarige leeftijd, met een Joods meisje, Schoontje van Beseme, geboren op 7 augustus 1880 te Amsterdam. Ze was de dochter van Nathan van Beseme (1849-1921) en Rachel Kroonenberg (1853-1921). Ze stond nog onverschilliger tegenover de joodse godsdienst dan haar man, hoewel zij beiden voor de vorm wel in de synagoge trouwden. Ze woonden na hun huwelijk eerst enige tijd in Amsterdam. Daar werd hun eerste zoon Samuel in 1899 geboren. Hij stierf op 31 mei 1944 in het vernietigingskamp Auschwitz. Het gezin vertrok na enige tijd naar Antwerpen. Daar werd op 11 april 1901 zoon Nathan, ook Jakob genoemd, geboren. Hij overleed in 1979 te Rotterdam. Het gezin vertrok in juni 1902 naar Rotterdam. Daar werd in 1903 dochter Klara geboren, die in 1938 in Antwerpen overleed. Haar zoon zat tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken bij zijn opa in Den Haag. Het gezin verhuisde na enige tijd weer naar Amsterdam. Daar werd Ezechiël (Gerrit), geboren in 1906, die op 38-jarige leeftijd in 1944 stierf in Auschwitz. Daar stierven in hetzelfde jaar ook zijn vrouw Susanna en hun zoon Eliäzer (Leo) (*1928).

Bekering en doop

Hoewel het joodse geloof de ouders weinig meer zei, werden de jongens traditiegetrouw besneden en in joodse sfeer opgevoed. Van Praag werkte bij Van de Berghs Boterfabriek op Feijenoord. Samen met zijn gezin woonde hij in de Zandstraat. De Zandstraat en omgeving was in die tijd berucht. Eromheen waren donkere stegen, sloppen en krotten met een welig tierend nachtleven.



Eliäzar van Praag met zijn zoon Nathan en dochter Klara. (Bron: de illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit een particuliere collectie)



Omslag van de oorspronkelijke uitgave van *Levenservaringen*.

Van Praags vrouw Schoontje stond toch niet geheel onverschillig tegenover het geloof en bezocht in die tijd wel eens een evangelisatiepost, speciaal gericht op zending onder de Joden. Deze post had een zogenaamde 'Leeszaal voor Israëlieten' aan de Delftsche Vaart.² Deze zendingsvereniging onder de Joden had een eigen blad 'Mordechai'. Aan deze evangelisatiepost was de naam Eliëzer Kropveld (1840-1920) verbonden, een Messias-belijdende Jood.

Van Praag kwam via deze evangelisten in aanraking met het evangelie. Hij had al een Bijbel en ging Gods Woord meer en meer onderzoeken en werd steeds ongelukkiger en overtuigd in zijn geweten. Een van zijn kinderen ging naar een christelijke school. Van Praags ogen gingen steeds verder open voor de Goddelijke waarheden zoals die door de christenen werden beleden. Langzaam maar zeker ging het licht voor hem op in de duisternis.

Enkele vrienden vroegen hem eind 1906 mee te gaan naar de kerk. De eerste preek die hij hoorde, was over Lukas 9:57-62. Deze preek leek zozeer op hem toegesneden te zijn,

dat hij aan een vriend vroeg of de predikant wist dat hij in de kerk was. Hij voelde zich steeds onrustiger en bezwaard, zo zeer dat zijn vrouw wilde dat hij niet meer naar de kerk of de leeszaal zou gaan. Hij ontmoette steeds meer vijandschap, ook van zijn familie. Tot op zekere hoogte was dit te begrijpen. Zij associeerden het christen-zijn alleen maar met vervolging, discriminatie en het uitmoorden van Joden.

Van Praag vertrok in 1907 met zijn gezin weer naar Amsterdam. Hij woonde daar in de Joodse wijk en verdiende de kost als diamantslijper.

In die tijd sloot hij een gebed voor het eerst af met de woorden "Om Jezus' wil". Enkele christenen achtten hem hoog, maar hijzelf was naar eigen zeggen "doodongelukkig". Veel christelijke begrippen verwanden hem. Hij schrijft daarover het volgende:

Nu nog een enkel woord hierover. Laat het u genoeg zijn, dat ik door deze gesprekken zeer in de war raakte, en dat ik eigenlijk niet wist, hoe het met mij gesteld was. Want duisternis was over de afgrond en donkerheid bedekte de volkeren. Hoe is het ook mogelijk, de één sprak van een ontsluiting in de weg, de andere van een toevlucht en toevallend recht; de één zei: "zien is geen hebben!" de andere over de bekommerde kerk, voordat men God in Christus kende; en een ander zei: "De discipelen waren mensen, die niet gerecht-

² L. van Rikxoort, *Leven en werk van Eliëzer Kropveld (1840-1920)*, Middelburg, 2010, 19.

vaardigd waren"; en weer één zei van wel. En weer een ander zei, dat een mens al leven heeft, voordat hij Christus, Die het leven is, kende. Hier had men het over het wezen van het geloof; daar had men het over het welwezen van het geloof en over de afsnijding.³

Hij raakte steeds meer in verwarring. Anderen hielden hem voor een christen, maar hijzelf dacht er anders over. In het onderzoek van zijn ziel voor God, raakte hij steeds meer overtuigd dat hij zonder God en zonder Christus leefde. Hij kwam uiteindelijk met alles aan een eind. Kort samengevat: hij ging verloren onder de wet, was reddeloos en radeloos, en nam een welgevallen in de straf van zijn ongerechtigheid, ontving door het geschonken, Godverheerlijkende, zaligende geloof, de Heere Jezus Christus als Zijn Borg en Middelaar. Hij leerde verstaan

... wat het zeggen wil: 'Wij dan gerechtvaardigd zijnde uit het geloof, hebben vrede met God, door onze Heere Jezus Christus.' Dat de Heere al mijn zonden, die ik gedaan heb, die ik deed en nog zou doen, weggenomen heeft in het bloed van de Heere Jezus Christus en dat ik dat met mijn ganse ziel, door het oprechte geloof, aannam.⁴

Hij werd verzekerd dat het hem was geschonken van God de Vader door de Zoon en de werking van de Heilige Geest. En dat het de ware Goddelijke liefde was, die in zijn hart was uitgestort. De Heilige Geest overtuigde hem van dat alles, en zijn God sprak hem vrij.⁵

Na het ontvangen van deze Goddelijke weldaden brandde de strijd los in zijn familie. Hij werkte inmiddels met zijn oudere broer Abraham bij dezelfde baas. Deze broer had na de dood van hun vader in 1883 de vaderrol op zich genomen en hem min of meer opgevoed. Hij was dan ook oprecht bezorgd over hem. Op de fabriek waar hij werkte, werd hij het mikpunt van spot en hoon. Hij liet zijn vrienden in Rotterdam weten wat hem overkwam. Die brachten hem in contact met zendeling F.W.A. Korff (1849-1925) in Amsterdam. Die was van 1876 tot 1925 namens de Schotse kerk zendeling onder de Joden. Van Praag ging daar op een Tweede Pinksterdag naar de kerk, maar zijn Joodse baas ontsloeg hem direct. Hij werkte nadien bij een christelijke baas, maar werd al gauw werkeloos.

Van Praag vertrok op 19 juni 1907 met zijn gezin naar Rotterdam en woonde tegen zijn zin weer in een joodse buurt. Hij kerkte bij ds. J.H. Landwehr (1864-1930), die predikant was in de Gereformeerde Kerken. Van Praag beseftte tijdens een preek over Handelingen 8, over de doop van de Moorman, wat de zaak van de Heilige Doop voor hem betekende. Het gevolg was dat hij zich wilde laten dopen, maar zijn familie en de opperrabbijn waren daar faliekant tegen. Toen Van Praag daar eind juni 1907 met vrijmoedigheid met de opperrabbijn over sprak, werd deze boos. Zijn schoonvader was erbij en was erover verwonderd hoe Van Praag de opperrabbijn weerlegde. Desondanks nam de vijandschap van de familie steeds meer toe: ze deed er alles aan om zijn doop te verhinderen. Zijn vrouw zei kort voor de plechtigheid: "Als je morgen naar de kerk gaat, dan komen wij met vele Joden naar de kerk toe en we *zullen* jou...."⁶

Hij werd toen voor de keus gesteld óf God te dienen óf zijn vrouw en kinderen te verlaten. Hij schrijft daarover:

3 Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 70.

4 Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 72-73.

5 Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 72-73.

6 Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 109.

Geachte lezers, bij deze beschrijving is het mij, of de gehele geschiedenis mij weer voor de geest komt en dit treurig ogenblik, waar ik nu aan denk, doet mij bittere tranen schreien. O, mijn lieve kinderen trokken mij toch zo, ik kon niet weg van hen; ik ging nog eens naar hen toe en kustte ze andermaal. Och, als ik die gezichtjes van hen daar zag, en als ik aan het gemis van hen moest denken. Als ik hier niet in ondersteund was, zou ik er onder bezweken zijn. En ook haar, waar ik toch lief en leed mee gedeeld had (we waren 8 jaar getrouwd) ook met haar had ik diep medelijden. "O, God", riep ik uit, "het is toch zo moeilijk om hier vandaan te vluchten, om hen, die mij lief en dierbaar zijn te verlaten, o Heere, help mij," maar alweer klonk het in mijn hart: "Gij, die niet verlaten zult hebben vader en moeder, vrouw en kinderen, akkers en land, enz., kan Mijn discipel niet zijn." Dat bemoedigde mij weer en ik werd ook daardoor versterkt.⁷

Van Praag maakte op 9 juli 1907 zijn voornemen bekend aan ds. J.H. Landwehr. Die nodigde hem uit om voor de kerkenraad te verschijnen. De kerkenraad vergaderde onder voorzitterschap van ds. C.B. Bavinck (1866-1941). Van Praag vertelde vrijmoedig over zijn voornemen. Ds. Bavinck ondervroeg hem over de geloofsstukken, over de motieven waarom hij gedoopt wilde worden, en of hij met zondag 7 van de Catechismus kon instemmen enz. Van Praag schrijft hierover:

Ds. Landwehr zeide: "Broeder Van Praag, alles heeft u verlaten en nu bezit u niets meer." Ik weet niet of deze uitspraak van de leraar was om te horen, wat ik daarop antwoorden zou, maar ik gaf hem dit antwoord: "Het is waar, maar nochtans niets hebbende, maar alles bezittende; want Christus is mij alles." Daarop zei de leraar: "Dus u hebt de Heere Jezus gevonden?" "Nee," antwoordde ik "de Heere heeft mij gevonden!"⁸

De kerkenraad concludeerde dat Van Praag op 21 juli 1907 gedoopt zou worden. Ds. Landwehr bediende de doop uit Jesaja 12:1-6 en zijn onderwerp was over het derde vers: "En gijlieden zult water scheppen met vreugde uit de fonteynen des heils."⁹ Van Praags reactie luidde volgens zijn autobiografie:

De stem van de leraar werd gehoord, toen hij met forse stem sprak en met diepe eerbied en ontzag voor het Aangezicht van de Hemelse Vader, het eeuwige Goddelijke Wezen, terwijl ik geknield lag, de volgende woorden zei:

Eliäzer, ik doop u in de Naam: des Vaders endes Zoons endes Heiligen Geestes. Amen.

Toen ik daar neerknielde en ik het water op mijn voorhoofd voelde, was het mij, of de hemelen zich voor mij openden, alsof ik mijn Koning ter rechterhand van de Vader zag zitten, dat Hij met Zijn doorboorde handen mij besprengde met Zijn dierbaar Bloed, (het was geen fantasie, maar door het geloof) en waar ik een ogenblik, een voorproef smaakte; van de eeuwige rust, die er over blijft voor Gods volk. De vorst van de duisternis, die mij van tevoren zoveel stof wilde laten eten, omdat de stof zijn spijs is, had op mij in deze plechtige ogenblikken geen vat. Want de strijd in deze week was hevig! O nee! Ik mocht nu alles loslaten wat mij zou kunnen gehinderd hebben, om in de gemeenschap met God te mogen verkeren.¹⁰

⁷ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 113.

⁸ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 119.

⁹ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 122.

¹⁰ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 123.

Na de doop liet de leraar zingen Ps. 105: 4:

"Gij volk, uit Abraham gesproten,
Dat zoveel gunsten hebt genoten!
Gij, Jacobs kinderen, die de Heere heeft uitverkoren, meld Zijn eer;
De Heere is Onze God, Die d' aard',
Alom door Zijn gericht vervaard."

Daarna werd het Heilig Avondmaal bediend, waaraan Van Praag deelnam.

De Joodse gemeenschap nam de doop en de kerkelijke overgang hoog op. Van Praag kreeg te horen: "Zo werd ik dan door deze heer De Vries in het openbaar bestempeld, als een onwaardige vader, die zijn vrouw en vier kinderen had verlaten en werkzaam was voor de zending."¹¹

De familie verzon listen om hem terug te brengen tot het Joodse geloof. Toen dit mislukte, werden er zelfs moordaanslagen op hem beraamd. Tóch bleef hij zorgdragen voor het onsterfelijke zielenheil van zijn oude moeder en verdere familie. Dit blijkt ook uit onderstaande brief:

Dierbare moeder, broer en verdere familie,

Als ik deze brief schrijf, is het niet, om u enig verwijt aangaande uw handeling te doen, maar wel, dat u met uw gezondheid zou spotten, om te laten schrijven: moeder is stervend, terwijl het toch onwaarheid was. Stelt u voor, als God de Heere dat nu eens kwam te bezoeken en moeder kwam weg te nemen?

Wat zou u voor uw verantwoording kunnen voortbrengen? Dat uw ogen geopend mogen worden en waar berouw uw harten moge treffen! Dan ben ik er zeker van, dat u dan niet meer zult handelen, zoals u gedaan hebt. En dat u zich tot Hem mag keren, tot Hem in Wiens striemen ons genezing is geworden en door dat volbrachte werk, in dat Heil te delen, van het uitverkoren Israëel. (Jes. 53).

Ofschoon ik voor u allen dood ben, zo leeft u allen nog voor mij en ofschoon ik uw zoon niet meer ben, blijft u mijn dierbare moeder en heb ik u daarom niet minder lief. Ik hoop u steeds in de gebeden te gedenken, opdat u nog eens in het dierbaar bloed van Jezus Christus mag verzoend worden.

En zo blijf ik u steeds liefhebben, moeder en broers en zusters, tot in de dood.

Uw zoon en broer

E. van Praag

Van Praag werd als een dode beschouwd en ook ontferd. Zijn vrouw vertrok met de kinderen naar Amsterdam. Af en toe ontmoette hij zijn kinderen, die nog klein waren. Later, tijdens een bezoek in Amsterdam, nam hij zijn tweede zoon Nathan (Jakob), mee naar Rotterdam. Van Praag werd hierover hard aangevallen en vluchtte op 9 december 1909 naar Leeuwarden, om aan de woede van zijn vrouw en verdere familie te ontsnappen. Daar werd Nathan gedoopt door ds. J.D. van der Munnik te Leeuwarden. De familie probeerde hem uit de ouderlijke macht te zetten. Hij kreeg later zijn dochtertje Klara terug, die door haar moeder in een weeshuis was ondergebracht. Zij is door ds. Landwehr gedoopt.

Van Praag vertrok op 7 september 1910 naar Berchem, een wijk van Antwerpen, om daar als diamantwerker de kost te verdienen. Zijn zoon Nathan volgde op 20 september vanuit Leeuwarden. De scheiding tussen Eliäzer van Praag en Schoontje van Beseme werd op

¹¹ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 126.



Eliäzar van Praag met zijn tweede vrouw Stiena Bezemer
in de jaren vijftig.

23 september 1913 te Rotterdam uitgesproken. Als reden was opgegeven, dat Eliäzer christen was geworden. Schoontje van Beseme hertrouwde op 12 augustus 1913 met Joseph Pegaai (*1887). Beiden kwamen op 2 november 1942 om in het vernietigingskamp Auschwitz.

Eliäzer van Praag hertrouwde op 15 oktober 1913 op 34-jarige leeftijd met de christin Stiena Adriaantje Bezemer, geboren op 14 augustus 1890 te Rhoon. Samen kregen ze 13 kinderen; 10 jongens en 3 meisjes. Twee

kinderen waren al geboren voordat ze officieel getrouwd waren; die kregen als achternaam Bezemer. Vier kinderen, drie zoons en een dochter, emigreerden later naar Australië. Van Praag trok weer naar Rotterdam, waar hij in 1929 met zijn gezin in de Dahliastraat woonde. Later trok het gezin naar Loosduinen. Rond 1940 woonde het gezin in Den Haag.

Oorlog

Toen de Duitsers steeds meer Joden oppakten en wegvoerden, dook Van Praag onder. Zijn autobiografie opent met zijn ervaringen op 15 november 1943:

Het is vandaag 15 November 1943, dat ik door de politie al 5 weken word gezocht, omdat ik een zoon uit mijn eerste huwelijk met vrouw en kind bij mij in huis had verborgen. Maar door verraad zijn zij gearresteerd. Ik was God zij dank niet thuis, toen de politie bij ons aan huis kwam en aan mijn vrouw vroeg: "Waar is uw man?" Zij antwoordde: "In Den Haag", hoewel zij niet wist waar ik was. Hierop zei de politieagent; "Dan zullen wij hem wel vinden, en hem zolang opsluiten!" Toen werd ik zwervende, maar gelukkig, de Heere zij gedankt, dat ik nog bij vele vrienden een tehuis mocht vinden: op Hendrik Ido Ambacht bij vriend. P., in Utrecht bij vriend H., op Loosduinen bij vriend R., Krimpen aan den IJssel bij de familie O. en nog vele anderen, die ik ook hiermede mijn hartelijke dank wil betuigen, én waar ik vele reizigers naar Sion mocht ontmoeten.¹²

Met deze weinige zinnen worden we bepaald bij de harde realiteit van de Naziterreur in de Tweede Wereldoorlog. Die tijd waren de Duitsers heer en meester in ons land. De jacht op het Joodse volk was geopend. De treinwagons reden af en aan met als eindbestemming de vernietigingskampen in Auschwitz, Sobibor, Treblinka, Belzec, Chelmo en Majdanek.

In 1943 dook zijn zoon Ezechiël, derde zoon uit zijn eerste huwelijk, met diens vrouw Susanna en kleinzoon Eliäzar, bij hen onder. Eliäzar sr. was toen op de vlucht voor de Duitsers en zat ondergedoken op verschillende adressen. Door verraad werden ze ontdekt. Ezechiël werd vermoord en verbrand in een van de crematoria van het vernietigingskamp Auschwitz.

¹² Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 7

Eenzelfde lot ondergingen ook zijn kleinzoon Eliäzer, van wiens arrestatie hij hierboven melding maakt, zijn ex-vrouw met haar man, en zijn broer Meijer Samuel. Van Praag schrijft over het verloop van zijn eerste gezin:

'Het verdere leven van mijn gewezen vrouw en kinderen had een tragisch einde. De vrouw is vreselijk genoeg in 1943 naar Westerbork en daar vandaan naar Polen weggevoerd, waarvan zij niet meer teruggekeerd is, ook haar man niet. Zij was weer hertrouwd met een Joodse man, uit welks huwelijk twee kinderen werden geboren, beiden doofstom. En eigenaardig, geachte lezers, met doofstomme Christenmannen getrouwd en door de gemengde huwelijken zijn ze niet weggevoerd; dus nog in leven. Mijn jongste zoon, waarover ik in het begin van mijn beschrijving meedeelde, die wij bij ons thuis verborgen hielden met zijn vrouw en zoon van 15 jaar, zijn gevangengenomen, na een jaar bij ons ondergedoken geweest te zijn. Door een laaghartige zijn ze verraden, die zelf nu ook verraden is geworden. [Van] mijn oudste zoon weten we niet wat van hem is geworden. Mijn lieve dochter Klara is door een ongeluk in Antwerpen, waar zij woonde, 2 jaar voor de oorlog uitbrak, om het leven gekomen. Haar zoon een jongen van thans 17 jaar is bij mij gedurende de laatste 2 jaar ondergedoken geweest, daar hij na in Engeland geweest te zijn, nu op weg is naar Indië. Terwijl hij vroeger enkele jaren bij ons in huis geweest is en wij hem het Christelijk onderwijs lieten geven, waarvan wij enige vruchten mogen zien. Zijn vader is weer hertrouwd. Onze Jakob woont nog steeds op Charlois en is met een christin gehuwd, gelijk de lezer reeds weet, en uit dit huwelijk zijn reeds 6 kinderen geboren.'¹³

Van Praag schrijft in zijn autobiografie ook over uitreddingen in de Tweede Wereldoorlog en hoe hij Bevrijdingsdag heeft ervaren. Hij vertrok naar Drenthe en kwam op 15 januari 1945 in Smilde, dat op 12 april werd bevrijd. Hij mocht pas op 3 juli naar Den Haag, waar hij gelukkig alles in goede welstand aantrof. Hij meldt ook dat drie zoons uit zijn tweede huwelijk gezond uit Duitsland waren teruggekeerd.

Hoe Van Praag op het eiland Tholen kwam

In de tijd dat Van Praag in Den Haag woonde, kwam hij in aanraking ds. J.P. Paauwe (1872-1956). Paauwe had zich in 1914 in Den Haag als vrij predikant gevestigd nadat hij te Bennekom was afgezet als predikant in de Nederlands Hervormde Kerk. Hij ging regelmatig in kerkdiensten voor, maar stichtte geen nieuwe kerkelijke gemeente. Het is niet bekend wanneer Van Praag onder het gehoor van ds. Paauwe is gekomen. Paauwe preekte eenmaal in de vier weken in Rotterdam. Misschien heeft Van Praag, toen hij in 1913 weer naar Rotter-



Nathan van Praag met zijn echtgenote.

¹³ Voor bovenstaande citaten zie: Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 215-216.

dam terugkeerde, zelf contact met ds. Paauwe gezocht. Een andere mogelijkheid is dat zijn zoon Nathan (Jacob), die Charlois woonde, rond 1923 zijn vader in contact met ds. Paauwe bracht. Wel is zeker dat Van Praag bij ds. Paauwe in Den Haag heeft gekerkt tot deze in 1956 stierf.¹⁴

In toenemende mate raakte Van Praag onder invloed van de 'oude schrijvers'. Wellicht onder invloed van ds. Paauwe begon hij heruitgaven van bekende predikers uit de traditie van de Nadere Reformatie en het gereformeerd piëtisme aan de man te brengen.



Marie Matthea Schot.

Van Praags autobiografie was eind veertiger jaren van de vorige eeuw in handen gekomen van Marie Matthea Schot (1905-1995). Zij was de dochter van Leendert Mattheus Schot (1863-1928), die een van de oprichters was van de Gereformeerde Gemeente in Tholen. Hij diende die gemeente als ouderling. Marie woonde samen met haar eveneens ongetrouwde zuster Jaantje (1903-1990). Marie was na de oorlog tot bekering gekomen. Ds. J. Fraanje (1878-1949), een bekende predikant in de Gereformeerde Gemeenten, betekende veel voor haar. Marie las *Ervaringen van een Israëliet* met veel genoegen. Ze was er zozeer van onder de indruk dat zij zich tegenover een vriend, die haar elke zaterdag als hij naar de beurs in Tholen ging, bezocht, liet ontvallen: "Wat zou ik graag deze Eliäzer van Praag ontmoeten." Echter noch de vriend, noch iemand anders wist waar hij woonde.

Deze vriend, was mijn opa Marien Koopman. Hij was commissionair.¹⁵ Enige tijd na het gesprek met Maria Schot kwam hij met zijn zoon Jan – mijn oom Jan – terug van de graanbeurs te Rotterdam.¹⁶ Onderweg, bij wat nu de A16 is, stond een man met een hoed op te liften. Ze reden hem eerst voorbij, maar terwijl ze dat deden, zei Jan: "Ik geloof vast dat dit een bekeerde man is." Opa Koopman zei daarop: "Sufferd, waarom stop je dan niet?" Ze reden terug naar de lifter en opa Koopman draaide het raampje naar beneden en vroeg: "Wie bent u en waar moet u naar toe?" De lifter antwoordde: "Ik ben Eliäzer van Praag en ik weet niet waar ik naartoe moet." Hierop zei opa Koopman: "Wel man, stap in, want in Zeeland is er een vrouw die allang naar je komst heeft uitgezien." Van Praag stapte in en kwam bij de familie Koopman

14 C. Valk, *Ds. J.P. Paauwe zijn leven en prediking*, Den Haag 2007, 83.

15 M.L. Koopman woonde in Sint-Maartensdijk. Hij trouwde op 8 januari 1914 met Elizabeth Albertina Scherpenisse. Laatstgenoemde stierf op 1 april 1946. Daarna hertrouwde M.L. Koopman in februari 1947 met Catharina Pieterella van Dijke (1910-1996). M.L. Koopman was van beroep commissionair in landbouwproducten zoals vlas, aardappelen, uien en graanproducten. Politiek was hij actief als raadslid in de gemeenteraad te Sint-Maartensdijk.

16 Jan Koopman (1921-1991).

te Sint Maartensdijk terecht. De eerstvolgende zaterdag nam mijn opa Van Praag mee naar Marie Schot. Hij ging met Van Praag naar binnen en zei tegen Marie: "Ik heb een vriend voor je meegenomen, waar je allang naar hebt uitgezien, de Jood Van Praag." Hierop zei Van Praag tegen Marie: "Dus u was ook benieuwd naar die bekeerde Jood?" Marie zei: "Nee hoor, want die zit hier, waarop ze op haar borst sloeg." "Maar", zei ze, "ik ben benieuwd naar het werk Gods dat in uw leven is geopenbaard, daar wil ik van horen." Die gesprekken verliepen eensgezind en stichtelijk en hun vriendschap is gebleven, totdat Van Praag in 1958 stierf. Zo kwam het dat de heruitgaven van W. Teellinck, uitgegeven door Van Praag, bij de gezusters Schot in de boekenkast belandden.

Paauwianen

Er was onmiddellijk een band tussen Van Praag en mijn opa Koopman en diens zoon Leen Koopman – mijn vader.¹⁷ Zij waren geabonneerd op het maandblad *Getuigenis der waarheid* onder de redactie van D.J. Bastmeijer uit Den Haag. Dit blad bevatte meestal een preek van dominee Paauwe of citaten van reformatoren zoals Maarten Luther, Johannes Calvijn, Caspar Olevianus of citaten van oudvaders.

Van Praag verloochende zijn afkomst niet. Zo hield hij vast aan de joodse gewoonte om driemaal per dag op zijn knieën zijn gebed te doen. Hij richtte dan zijn gezicht naar Jeruzalem. Christus was en bleef het centrum in zijn gesprekken. Zodra het over Hem ging, was er contact. Dat betekent niet dat hij kritiekloos in zijn tijd stond. In zijn autobiografie schrijft hij hoe hij vast liep in de geestelijke terminologie die in die dagen, in de kringen waarin hij verkeerde, gebruikelijk was. Hij raakte erdoor in de war. Voor hem was Christus het einde van de wet voor een ieder die gelooft.¹⁸ Niet meer en niet minder. Daarom was hij wars van alles wat daarvan afleidde. Met vrome spreuken als "Een ontsluiting in de weg", "Een toevlucht en toevallend recht", "Zien is geen hebben", "De bekommerde kerk, voordat men God in Christus kende", "De discipelen waren mensen, die niet gerechtvaardigd waren", "Een mens heeft al leven, voordat hij Christus, Die het leven is, kent" en andere verhullende Tale Kanaäns had hij weinig op. Daarin was hij eensgeestes met ds. Paauwe.¹⁹

Van Praags geloofsleven kende ook zwakke momenten. Tijdens de rampnacht van 1 februari 1953 logeerde Van Praag bij mijn grootouders in Sint-Maartensdijk. Hij had in de dagen daarvoor,



Marien Koopman en zijn echtgenote.

¹⁷ Leendert Johannes Koopman (1926-1999)

¹⁸ Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 70.

¹⁹ Valk, *Ds. J.P. Paauwe*, 83

terwijl hij wees naar een schilderij van Willem van Oranje, nog gezegd: "Zo zeker als Willem van Oranje in de hemel is, zo zeker is het dat ik daar ook zal komen." Maar tijdens de rampnacht zat hij in huis en beefde hij over al zijn leden. Mijn oma Koopman herinnerde hem later aan wat er toen was gebeurd. Van Praag bekende eerlijk dat hij die zekerheid toen niet had. Als hij later bij mijn grootouders logeerde, en het ging stormen, nam hij de eerste de beste trein van Bergen op Zoom naar Den Haag.

Van Praag was met zijn Zeeuwse vrienden Koopman op de begrafenis van ds. Paauwe op de begraafplaats Oud Eik en Duinen aanwezig. De overledene stond opgebaard in de aula en alle aanwezigen, binnen en buiten de aula, zongen Psalm 74 vers 9 en 19. De regels "Niet een profeet is ons tot troost gebleven; geen sterv'ling weet, hoelang dit duren zal" bleven nagalmen in de harten van degenen die achterbleven als schapen zonder herder. De meeste mensen die bij ds. Paauwe kerkten, meden voortaan de reguliere kerkdiensten, maar hielden huisbijeenkomsten, waarbij preken van Paauwe of oudvaders werden gelezen. Ook de familie Van Praag ging tot de zogenaamde 'thuiszitters' behoren.

Van Praags tweede vrouw, Stiena Adriaantje Bezemer, is op 65-jarige leeftijd in Den Haag overleden. Eliázar van Praag stierf op 2 mei 1958 op de leeftijd van 79 jaar. Zowel Van Praag als zijn vrouw zijn begraven op de begraafplaats Oud Eik en Duinen te Den Haag.



In 1928 gaf Van Praag een briefwisseling van Theodorus van der Groe uit. Er waren twee uitvoeringen, een met een hard en een met een zacht kaft.

Van Praag als uitgever en boekverkoper

Van Praag is in Rotterdam gestart met het uitgeven van boeken. Hij woonde daar op verschillende adressen. Dat zijn vele verhuizingen problemen veroorzaakten, blijkt uit het tijdschrift *De Banier*, waarin hij wel adverteerde. Op 7 augustus 1924 vroeg de administratie van *De Banier* of iemand het nieuwe adres van E. van Praag wist. Dat gebeurde in 1929 opnieuw.

In 1927 bood hij in *De Banier* van de Schotse schrijver Jacobus Durham diens verklaring over Jesaja 53 aan, voor de helft van de prijs. Was dit een uitgeversrestant? Of was hij ook boekhandelaar en antiquair? Een advertentie uit 1927 in *De Banier* onder het kopje 'Jacobus Durham' laat zien waar zijn interesse lag. Hij bood een fors aantal werken aan van onder meer J. Durham, W. à Brakel, B. Smijtegelt, J. van der Kemp, G. Mees, A. Comrie, A. Hellenbroek, M. Temmink, P. Hoeke, L. Myseras, E. Meinders, Th. à Brakel, Th. Ubbink, P. Broes, D.A. Detmar, P. Bonnet, E. Reynolds, de Bijbel van J. en P. Keur, R. Erskine, S. Rutherford, W. Huntington en M. Gargon.

Hij bleef regelmatig in *De Banier* adverteren. Hij deed dat ook op 15 maart 1928 met een eigen uitgave van *Beschrijvinge van het oprechte en zielzaligend Geloove* van ds. Th. van der Groe. Genoemd boek en de briefwisselingen tussen Th. van der Groe, A. van Willigen en Jacob Groenewegen passen in de theologische visie van Van Praag. Hij kon zich goed vinden in de theologische visie van Van der Groe, zoals blijkt uit zijn autobiografie. Hij had er een uitgesproken mening over en kwam daar ook voor uit. De uitgave was eenvoudig en goedkoop uitgevoerd, maar wel in twee versies te koop: met slappe of harde kaft. In mijn eigen exemplaar staat de handtekening van E. van Praag.

Het was Van Praag blijkbaar opgevallen dat sommige mensen zijn adres niet wisten. Hij adverteerde daarom op 12 juli 1928 met het boekje in *De Banier* en zette zijn (woon)adres erbij. Op 7 maart 1929 adverteerde hij weer in dit blad. Twee weken later meldde dit blad zijn verhuizing naar de Burgemeester Jansstraat 16 in Loosduinen, gemeente Den Haag. Hij staat dan op de gezinskaart genoteerd als boekhandelaar.

Waarom Van Praag werken van Teellinck en Van der Groe uitgeeft

Wat was de achtergrond van het uitgeven van deze werken? Van Praag geeft daar zelf gedeeltelijk antwoord op in zijn voorwoord van de genoemde heruitgave van Teellinck. Hij schrijft daarover:

Er is in ons Nederland in enkele kringen nog vraag naar de oude schrijvers, en een verlangen meer naar de oude, dan naar de nieuwe wijn. Welnu, deze werken zijn afkomstig uit een onverdachte bron en wel, van den Godzalige en nu voor den troon Gods juichende Willem Teellinck. Hij was man die voor ruim 300 jaren in onze kerken een pilaar van de Gereformeerde waarheid en van de zuivere Godzaligheid was. Hij was de grootste ijveraar voor God en Zijn zaak, zijn gehele leven door. Ds. Th. van der Groe zegt dat misschien maar eens in de honderd jaar iemand van die geestelijke grootte geboren wordt.

Alle godvruchtigen en geleerden in Nederland hadden de hoogste eerbied en achting voor hem. Wie was een held Gods om 's Heeren oorlogen, tegen de vijanden van waarheid en godzaligheid, te voeren als W. Teellinck? De kerkvader prof. G. Voetius had hem driemaal horen prediken en schrijft in een zekere voorrede, dat hij daar door zulk een indruk en gevoel van zijn manier van prediken kreeg, dat sedert dien tijd alle zijn hartenwens geweest is, dat hij en alle leraars hier te lande zulk een fatsoen en kracht van prediken mochten navolgen. En diezelfde prof. Voetius hield zijn geschriften in zulke hoogachting, dat hij zich niet ontziet openlijk te belijden, dat W. Teellinck met zijne schriften naast vele anderen zijn ogen geopend, en het hart door Gods genade geraakt heeft, om vele dingen nader te verstaan. En hij getuigt verder van 's mans dierb're geschriften: 'In de zelve heeft hij overvloediglijk getoond, hoe zijne zinnen in de Heilige Schrift geoefend, zijn hart in diep gevoel van de Goddelijke dingen gewend, en Zijn geest uit het ijdel gewoel der wereld tot hemelse heerlijkheid opgetrokken was.'

Beschrijvinge van het oprechte en zielzaligend Geloove.

D.V. zal hij mij binnenkort verschijnen een briefwisseling in boek-formaat, tusschen

Ds. THEODORUS v. d. GROE, ADRIAAN v. d. WILLIGEN

zijn vriend, tegenover **JACOB GROENEWEGEN**, waarin de twee eerste tegen de laatste, het oprechte zielzaligend geloove verdedigt, en Jacob Groenewegen op zeer gepaste wijze omtrent zijn dwalingen, door bovengenoemde onderwezen en terechtgezet wordt. (Maar vooral gaat bovenstaande beschrijving door Ds. v. d. Groe). Daar er nu veel gesproken wordt over het geloove, en er zeer velen zijn, die geen verschil hebben leeren kennen, tusschen het oprechte zielzaligend geloove, en het schijn-, tijds- en waangeloof, zoo gevoel ik mij in deze gedrongen het werk uit te geven dat over bovenstaand onderwerp handelt. Waarin de dwalingen welke heden nog in dezen tijd bestaan bij name genoemd worden, en mocht het zijn dat het voor velen tot leering en tot zegen strekke. Dit werk wordt uitgegeven volgens het eigen handschrift van Ds. v. d. Groe van het jaar 1742. Afkomstig van een zijner geliefde vrienden te Rotterdam, zonder de minste verandering. De prijs is zoo laag gesteld, zoodat ik een ieder in de gelegenheid stel, om dit zeer vorstelijk werk te koopen.

De prijs is slechts 90 cent.

Buiten Rotterdam, verhoogd met 10 cent voor port, plm. 300 bladz. Een ieder die dit werk in zijn bezit wenscht om het bij verschijning direct te ontvangen, zendt zoo spoedig mogelijk een briefkaart aan onderstaand adres:

E. v. PRAAG

Dahliastraat 76 — Bloemhof — ROTTERDAM

Nergens elders te verkrijgen.

Advertentie van 15 maart 1928 Van Praag
in *De Banier* voor zijn uitgave van
Van der Groe's briefwisseling.

Er zou heel wat papier en ruimte nodig zijn, als ik al de eerbiedige getuigenissen der geleerdste en godvruchtigste lieden van vroeger en later tijd aangaande W. Teellinck en zijn geschriften zou terneder stellen.

Mocht de Heere het met Zijn Heilige Geest achtervolgen; dat het voor velen tot onvergetelijke zegen mocht gedijen, is de wens van hem die dit werk met zijn ganse ziel onderschrijft.

De Uitgever,
E. van Praag

Uit dit voorwoord blijkt hoezeer Van Praag de oudvaders waardeerde. Hij noemt de namen van Teellinck, Voetius en Van der Groe. Ook is uit de discussie met Jacob Groenewegen bekend, dat

Van der Groe op zijn beurt Willem Teellinck hoogachtte. Hij schrijft onder meer “Maar ik agte de oude Theologanten nog boven haer allen. Een Calvijn, Luther, Melanchton, Zanchius, Teellinck, Lodensteijn en diergelijke wegen bij mij nog al eenige ponden swaerder”.²⁰ We zien dat ook terug in het assortiment van boeken waarmee Van Praag adverteerde.

Het standpunt van Van Praag kwam overeen met dat van ds. Paauwe. Diens boodschap kenmerkt zich door een prediking van Wet en Evangelie. Hij stelt zowel de verloren staat en ellende van de mens door zijn val in Adam, als de verlossing in Christus indringend voor. Hij leert dat Christus en de weldaden van het Genadeverbond worden aangeboden aan allen, die met het Evangelie in aanraking komen. Hij onderscheidt inwendige roeping, zaligmakend geloof, rechtvaardigmaking en heiligmaking, maar scheidt deze weldaden niet. Een mens is niet eerder zalig dan wanneer hij, door de bijzondere werking van de Heilige Geest, in de inwendige roeping door een geschonken geloof Christus en Zijn weldaden aanneemt en met Hem verenigd wordt. Hij leert nadrukkelijk de zekerheid van het geloof. Ds. Paauwe voelde zich ten volle verenigd met de geschriften van de Reformatoren, de Dordtse Synode en vele ‘oude schrijvers’ uit de 17e en 18e eeuw. Hij noemde in een preek van 22 april 1945 gehouden te Den Haag, Theodorus van der Groe ‘mijn, ik zou haast zeggen, hooggeschatte



Advertentie voor de uitgave van twee werken in een band van Willem Teellinck door Eliäzar van Praag. De genoemde werken waren een herdruk van de uitgave uit 1882 van K.L. Crucq te Middelburg.

20 T. van der Groe, *Beschrijvinge van het oprecht en ziel-zaligende geloove*, Urk, 1976, 182.

leermeester'.²¹ Hij citeerde met zekere regelmaat predikanten als Jodocus van Lodenstein, Bernardus Smijtegelt en Wilhelmus Schortinghuis. Minder vaak Willem Teellinck, Abraham Hellenbroek, Wilhelmus à Brakel, Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer en anderen.²²

Uit de levensbeschrijving van Van Praag blijkt hoe hij tot bekering was gekomen. Hij heeft zijn standpunt over de bekering in de vijf hieronder genoemde punten naar voren gebracht. Hij zegt daarvan het volgende:

De Heere heeft mij dan, door deze Goddelijke openbaring dit onderwezen:

Ten 1e Onze diepe val in ons stam- en bondshoofd Adam.

Ten 2e De vloek van de wet, waaronder wij allen liggen, als gevolg van onze val.

Ten 3e Dat wij onder de wet bewaard waren, tot op het geloof.

Ten 4e Als het geloof gekomen is, wij niet meer onder de wet zijn, maar dat de wet ons is geworden een tuchtmeester tot Christus.

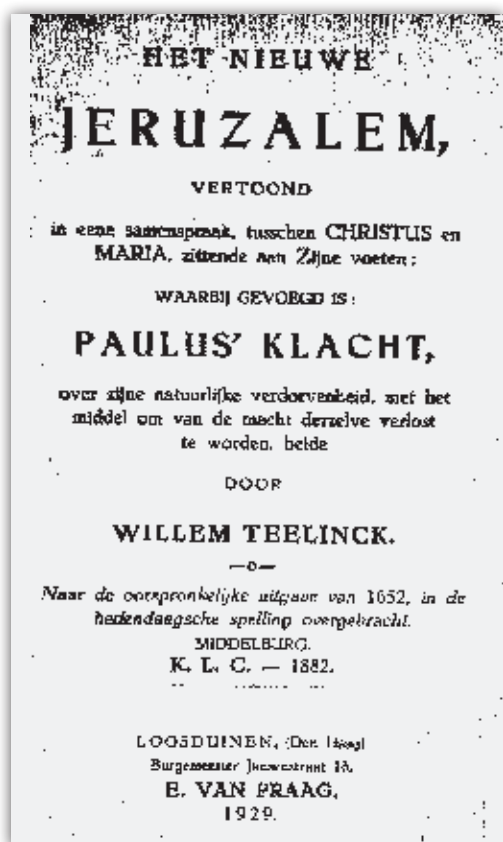
Ten 5e Dat, nadat wij geloofd hebben, wij verzegeld zijn geworden door de Heilige Geest der belofte.²³

Deze reformatorische standpunten tekenen ook de prediking van ds. Paauwe.

Conclusie

Van Praag heeft een veelbewogen leven geleid. Zijn overgang naar het christendom heeft grote gevolgen gehad voor zijn persoon en zijn gezinsleven. Hij stond pal voor de waarheid die hij vond in de geschriften van W. Teellinck en Th. van der Groe en in de prediking van ds. Paauwe. Dit leidde tot herdrukken van enkele werken van genoemde auteurs. Behalve zijn autobiografie zijn niet meer eigen geschriften van hem bekend.

Van Praag was geen grote uitgever, maar wel een zeer markante persoonlijkheid, die naast diamantbewerker en zendeling onder het Joodse volk, een boekenkoopman en uitgever was, die schone paarden aanbood in een veelbewogen periode in de vaderlandse geschiedenis.



Op 28 augustus 1929 adverteerde Van Praag in *De Banier* zijn uitgave van Willem Teellinck.

21 Preek op 22 april 1945 te Den Haag. Zie: J.P. Paauwe, *Getuigenis der Waarheid. Bundel 1985-1987*, Den Haag 1987, 426.

22 Valk, *Ds. J.P. Paauwe*, 92.

23 Van Praag, *Ervaringen van een Israëliet*, 73.

Summary

Eliäzer van Praag (1879-1958) was born into a Jewish family in Amsterdam. In the early twentieth century, he converted to Christianity. That led to many problems and conflicts within his family and with former coreligionists. After WWII, he moved in the circles of the free preacher ds. J.P. Paauwe (1872-1956). Van Praag traded in books of the so-called 'Oude Schrijvers', and also published works from the pietist tradition. Through Van Praags admirers in the province of Zeeland, he came to be on friendly footing with family and friends of the author of this article.

H. Koopman

Interim-manager in het bedrijfsleven en promovendus aan de Theologische Universiteit Apeldoorn

bkoopman@kliksafe.nl